

Ἡ Ρωμηοσύνη τοῦ Παπαδιαμάντη

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ
ΚΑΙ ΑΓΙΟΥ ΒΛΑΣΙΟΥ ΙΕΡΟΘΕΟΥ

“Όταν ἀναφέρομαι στήν Ρωμηοσύνη, δὲν τὴν ἐννοῶ ἀπὸ ἐθνοφυλετικῆς καὶ ἐθνικιστικῆς πλευρᾶς, ἀφοῦ ἡ Ρωμηοσύνη ἐκφράζει τὴν ἀληθινὴ οἰκουμενικότητα, ἀλλὰ θὰ ἐπικεντρῶσω τὸ ἐνδιαφέρον στὸν ἰδιαιτέρου τρόπο ζωῆς σὲ σχέση μετὰ τὸν Θεό, τὸν ἄνθρωπο, τὴν Ἐκκλησία, τὴν λατρεία καὶ γενικότερα τὴν κοινωνία. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐνιαία ἐκκλησιαστικὴ καὶ πολιτιστικὴ παράδοση, ἡ ὁποία διαφοροποιεῖται ἀπὸ ἄλλες παραδόσεις, ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς τῆς ζωῆς.

Μέσα ἀπὸ αὐτὴν τὴν προοπτικὴ μποροῦμε νὰ δοῦμε τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου λογοτέχνη Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη καὶ μποροῦμε νὰ τὸ προσδιορίσουμε ὡς ἔκφραση τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ φιλοκαλικῆς παράδοσης, πού εἶναι γνωρῖσμα τῆς ρωμηοσύνης. Ἔτσι, ὁ Παπαδιαμάντης, ὅπως φαίνεται στὰ ἔργα του –εἶναι γνωστὸ τὸ διήγημά του *Πάσχα ρωμείκο*– ἀλλὰ καὶ τὸν τρόπο τῆς ζωῆς του ἦταν ἕνας Ρωμηός, μὲ ὅλα τὰ γνωρῖσματα τῆς λέξεως αὐτῆς. Αὐτὸ θὰ τὸ δοῦμε σὲ μερικὰ σημεῖα τὰ ὁποῖα θὰ ἀκολουθήσουν.

1. Τὸ περιβάλλον στὸ ὁποῖο ἔζησε

Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης γεννήθηκε σὲ μιὰ περίοδο πολὺ κρίσιμη γιὰ τὸν ἑλληνισμό, ἤτοι τὸ 1851, καὶ βέβαια μεγάλωσε σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία γινόταν ἐπίσημες διεργασίες γιὰ τὸν πολιτιστικὸ ἐκσυγχρονισμό τῆς Ἑλλάδος, πού ταυτιζόταν μὲ τὸν ἐξευρωπαϊσμό, καὶ αὐτὸς ὁ πολιτιστικὸς ἐκσυγχρονισμὸς ταυτόχρονα ἦταν καὶ προδοσία ἔναντι ὅλου τοῦ πολιτιστικοῦ πλοῦτου τοῦ Γένους.

Ἐπάρχουν δύο σημαντικὰ κείμενα πού προσδιορίζουν αὐτὸ τὸ θέμα, ἤτοι τὸ βιβλίο τῆς Ἑλλης Σκοπετέα μὲ τίτλο *Τὸ “Πρότυπο Βασίλειο” καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα (1830-1880)*, πού εἶναι ἀπὸ τὰ ἐγκυρότερα ἐπιστημονικὰ βιβλία πάνω στὸ θέμα αὐτό, καὶ ἕνα κείμενο τῆς Εὐθυμίας Μαυρομιχάλη μὲ τίτλο *Οἱ Καλλιτεχνικοὶ Σύλλογοι καὶ οἱ στόχοι τους (1880-1910)*. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ κείμενα,

χωρίς να αναφέρονται στον Παπαδιαμάντη, παρουσιάζουν τα πλαίσια μέσα στα οποία έζησε και μεγάλωσε, αλλά και κοιμήθηκε ο Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης και νομίζω δείχνουν την μεγαλωσύνη αυτού του ανθρώπου.

Η Έλλη Σκοπετέα στο βιβλίο της που προαναφέρθηκε εκθέτει διεξοδικά το γεγονός ότι μετά την Έπανάσταση του 1821 παρατηρείται στον έλληνικό χώρο μια προσπάθεια απογαλακτισμού της Ελλάδος από την έως τότε παράδοσή της και την προσάρτησή της στην Ευρώπη. Όποτε, με όλες τις διεργασίες που έγιναν προσπάθησαν οι Ευρωπαίοι να αναπτύξουν μια καινούργια ιδεολογία και μια νέα συνείδηση στους Έλληνες πολίτες του Έλληνικού Κράτους. Η διεξοδική ανάπτυξη της διαφορᾶς μεταξύ των Ελλήνων και των Έλλαδιτών, ή προσπάθεια όρισμού των συνόρων του νέου Κράτους, οι διαμάχες μεταξύ των αυτοχθόνων και των έτεροχθόνων και η τελική νίκη των αυτοχθόνων, ή διάκριση μεταξύ «των μέσα και έξω Ελλήνων» και η διαφορά μεταξύ Έπτανησίων και Φαναριωτών δείχνει την διπολικότητα των κατοίκων που ζούσαν στο Έλληνικό Βασίλειο. Παρατηρείται μια προσπάθεια να αποκτήσουν οι Έλληνες ευρωπαϊκή ταυτότητα μέσα από την γλώσσα, την θρησκεία και την Παιδεία. Μὲ πολλές προσπάθειες κατασκευαζόταν ἓνα «πρότυπο Βασίλειο», τὸ ἑλληνικὸ Κράτος, τὸ ὁποῖο ταυτιζόταν με τὸ ἔθνικὸ Κράτος, και τὸ ὁποῖο «ἄρχιζε στην οὐσία ἀπὸ τὸ σημεῖο μηδέν»¹. Τὸ κενὸ πὸν ἄφηνε ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ Τούρκου κατακτητῆ ἔπρεπε νὰ καλυφθῆ. «Ἐπεῖγε ἡ ἀνάγκη τῆς αὐτοτελοῦς πλέον ἐπεξεργασίας μιᾶς νέας συνείδησης, στὸ νέο πλαίσιο ἀναφορᾶς πὸν ἦταν τὸ ἔθνικὸ κράτος»². Μάλιστα ὁ Σπυρίδων Τρικούτης ὡς ἐξῆς καταγράφει τὸν διπλὸ χαρακτηρισμὸ τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821: «ἐπανάστασις και ἀποστασία»³. Και βέβαια «ἡ κατεύθυνση τὴν ὁποία ἀκολούθησε τὸ Βασίλειο ἦταν δεδομένη: ἐξομοίωση με τὴν Ευρώπη»⁴ και μάλιστα τὴν Ευρώπη τοῦ διαφωτισμοῦ, πὸν σαφῶς ἀπομακρυνόταν ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξο φωτισμὸ.

Ἐνῶ ὑπῆρχε αὐτὸς ὁ πολιτικὸς και πολιτισμικὸς σχεδιασμὸς, ἐν τούτοις ταυτοχρόνως ἐκφραζόταν και ἡ μεγάλη ἰδέα τοῦ Γένους, τὸ ὁποῖο Γένος ζοῦσε με τὶς παραδόσεις τῆς Ρωμηοσύνης πὸν ἀποστρεφόταν τὰ ἰδεολογικὰ και τὰ θρησκευτικὰ ρεύματα τῆς Δύσεως και εἶχε ἀναφορὰ σὴν Κωνσταντινούπολη.

1. ΣΚΟΠΕΤΕΑ ΕΛΛΗΣ, «Τὸ “Πρότυπο Βασίλειο” και ἡ “Μεγάλῃ Ἰδέα”, ὄψεις τοῦ ἔθνικου προβλήματος σὴν Ελλάδα, 1830-1880», Ἀθήνα 1988, σελ. 30-31.

2. Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 31.

3. Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 39.

4. Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 44.

Είναι χαρακτηριστικό ότι «τό 1834 ὁ Κωλέττης προτείνει νά μὴν ἀποκτήσει ἡ Ἑλλάδα ἐπίσημη πρωτεύουσα, ἀφοῦ ἡ πραγματικὴ πρωτεύουσα τοῦ ἑλληνισμοῦ ἦταν ἡ Κωνσταντινούπολη. Στὸν πρώτο ἐορτασμὸ τῆς 25ης Μαρτίου, τὸ 1836, κυριαρχεῖ τὸ σύνθημα: “στὴν Πόλη”»⁵.

Ἡ Εὐθυμία Μαυρομιχάλη στὸ κείμενό της ποὺ ἐπίσης προαναφέρθηκε⁶ ἐκθέτει τὴν κινητικότητα ποὺ παρατηρεῖται στὸν χῶρο τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὸ 1870, ἡ ὁποία κινητικότητα χαρακτηρίζεται ὡς «συλλογομανία». Κατ’ ἀρχὰς ἰδρύεται ὁ καλλιτεχνικὸς Σύλλογος μετὴν ἐπωνυμία «Σύλλογος τῶν ὠραίων τεχνῶν» καὶ στὴν συνέχεια «ἐμφανίζονται τρεῖς διαφορετικὲς συσσωματώσεις φιλοτέχνων μετὸ ὄνομα “Ἐταιρεία τῶν Φιλότεχνων”». Ἐπειτα ἐμφανίζεται καὶ ἕνας σύλλογος μετὴν ἐπωνυμία «Ἐνωσις Καλλιτεχνῶν» ποὺ τὰ μέλη του εἶναι κατ’ ἐξοχὴν καλλιτέχνες.

Τὸ σημαντικό εἶναι ὅτι τὰ μέλη τῶν συλλόγων αὐτῶν εἶναι ἐπίλεκτα μέλη τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, πολιτικοί, πνευματικοί ἄνθρωποι, οἱ ὅποιοι χαρακτηρίζουν τὸ ἔργο τῶν συλλόγων αὐτῶν ὡς «ἐθνοφελές». Εἶναι παρατηρημένο ὅτι αὐτὴ ἡ μεγάλη ἀνθήσις τῆς νεώτερης τέχνης καὶ τῆς μεταδόσεώς της με ἐκθέσεις, διὰ τῶν συλλόγων καὶ τῶν ἐνώσεων αὐτῶν ἐντάσσεται μέσα στὴν προσπάθεια προσδιορισμοῦ τῆς νέας ιδεολογίας τοῦ ἀρτιγέννητου ἑλληνικοῦ Κράτους. Οἱ περισσότεροι καλλιτέχνες, κυρίως ζωγράφοι καὶ γλύπτες, ἔχουν σπουδάσει στὴν Εὐρώπη καὶ μεταφέρουν μετὰ τὴν τέχνη τους τὸ νέο αὐτὸ πνεῦμα διαμορφώνοντας τὴν καινούργια αὐτὴ συνείδηση.

Ὁ Παπαδιαμάντης, παρὰ τὴν ἔντονη αὐτὴν κινητικότητα ποὺ παρατηρεῖται στὸν ἑλληνικὸ χῶρο τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη ποὺ γεννήθηκε καὶ ἐργάστηκε, παρὰ τὴν νέα διαμορφούμενη συνείδηση, παραμένει Ρωμηός, μαθητὴς ταπεινὸς τῆς παραδόσεως ποὺ γνώρισε στὴν Σκιάθο, τοὺς Κολλυβάδες Πατέρες καὶ τὸ Ἅγιον Ὅρος καὶ αὐτὴν τὴν παράδοση ἐκφράζει. Παραμένει σταθερὰ προσηλωμένος καὶ ἀντίθετος μετὰ τὴν νέα αὐτὴν νοοτροπία ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν Ἑλλάδα. Δὲν ἐπηρεάσθηκε καθόλου ἀπὸ αὐτὴν τὴν νοοτροπία. Ὅμως τὸν δικαίωσε ἡ ἱστορία, γιατί ἀπέδειξε ὅτι ἡ παράδοση τὴν ὁποία ἐκπροσωποῦσε εἶχε διαχρονικὴ ἀξία, ἐνῶ ἡ νέα εὐρωπαϊκὴ παράδοση, ποὺ διαπνεόταν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τοῦ ρομαντισμοῦ ἦταν ἐκφράσεις ἐνὸς μέρους τοῦ χρόνου τῆς

5. Ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 274.

6. Βλ. ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗ ΕΥΘΥΜΙΑΣ, *Οἱ Καλλιτεχνικοὶ Σύλλογοι καὶ οἱ στόχοι τους (1880-1910)*, Περιοδικὸ Μνήμων, τόμ. 23ος, Ἀθήνα 2001, σελ. 221-267.

ιστορίας. Τὴν μεγαλωσύνη τοῦ Παπαδιαμάντη τὴν βλέπω σὲ αὐτὴν τὴν ἀντίστασή του πρὸς τὴν νέα ἐθνικὴ συνείδηση πού ἐκαλλιεργεῖτο καὶ ἐπιβαλλόταν στὴν ἐποχὴ του.

2. Ὁ Θεὸς τοῦ Παπαδιαμάντη

Ὁ Θεὸς τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι ὁ Θεὸς τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἰδιαίτερος τῶν Φιλοκαλικῶν Πατέρων μὲ τὴν ἐμπειρικὴ γνῶση τοῦ Θεοῦ καὶ φυσικὰ μὲ τὴν φιλοθεΐα καὶ φιλανθρωπία. Δὲν εἶναι ὁ Θεὸς τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη καὶ τοῦ Ἄνσελμου Καντερβουρίας.

Ὁ Θεὸς τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη εἶναι ἓνας θεὸς ἀπρόσιτος, σκληρός, πὺν ὑποχρεώνει τὸν ἄνθρωπο στὴν ἀποδοχὴ τῆς ὑπαρξῆς του. Στὴν *Σούμμα Θεολογική*, ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης, μετὰ τὰ ἐπιχειρήματα περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, φθάνει σὲ ἀναγκαστικὲς δεσμεύσεις: «*Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ παραδεχθῶμεν πρῶτην τινὰ ποιητικὴν αἰτίαν, ἣν πάντες ὀνομάζουσι Θεόν*». Καὶ ἄλλοῦ: «*Συνεπῶς πρέπει νὰ ὑπάρχη ὃν νοοῦν, ὅφ' οὗ πάντα τὰ φυσικὰ ὄντα κυβερνοῦνται καὶ κατεϋθύνονται πρὸς τὸν ἑαυτῶν σκοπὸν· τὸ δ' ὃν τοῦτο ὀνομάζομεν Θεόν*». Καὶ ἄλλοῦ: «*Δὲν δυνάμεθα νὰ διακριβῶσωμεν πῶς ὁ Θεὸς εἶνε, ἀλλὰ μᾶλλον πῶς δὲν εἶνε*»⁷.

Ὁ Θεός, ἀκόμη, τοῦ Ἄνσελμου Καντερβουρίας εἶναι ἓνας θεὸς φεουδάρχης ὁ ὁποῖος κυριαρχεῖται ἀπὸ τρεῖς ἀρχές, ἥτοι ὅτι εἶναι ἡ ὑψίστη δικαιοσύνη, ἡ ὑψίστη τιμὴ καὶ ὅτι εἶναι θεὸς τάξεως, ἀφοῦ ἔβαλε σὲ ὅλη τὴν κτίση τὴν τάξη. Ὅποτε, κάθε ἁμαρτία εἶναι προσβολὴ τῆς τιμῆς καὶ τῆς δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ παράβαση τῆς τάξεως πού ὑπάρχει σὲ ὅλη τὴν δημιουργία. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἁμαρτωλὸς ἄνθρωπος πρέπει νὰ τιμωρηθῆ, ἢ πρέπει νὰ ἐξιλειώσῃ τὴν δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν τρωθεῖσα τιμὴ Του⁸.

Ὁ Νίκος Καζαντζάκης, ἐπηρεασμένος ἀπὸ αὐτὴν τὴν δυτικὴ θεολογικὴ προβληματικὴ, εἶχε ὑπ' ὄψη του ἓναν τέτοιο δυνάστη θεό. Σὲ μία ἀλληλογραφία πού εἶχε μὲ κάποιον ἐλληνοαμερικανὸ Ἱερέα Ἑμμανουὴλ Παπαστεφάνου φαίνεται αὐτὸς ὁ ἐπηρεασμὸς του. Γράφει κάπου:

7. ΘΩΜΑ ΤΟΥ ΑΚΙΝΑΤΟΥ, *Σούμμα Θεολογική*, ἐξελληνισθεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου Καρμίρη, Ἀθήνα 1935, Τόμος Α', σελ. 81-83.

8. Βλ. ΤΣΕΛΕΠΤΙΑΗ ΔΗΜ. Ι., *Ἡ ἱκανοποίηση τῆς Θεϊκῆς Δικαιοσύνης κατὰ τὸν Ἄνσελμο Καντερβουρίας*, ἐκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1995.

«Ὁ θεός μου εἶναι ὄλο λάσπη, αἵματα, ἐπιθυμίες κι ὀράματα. Δὲν εἶναι ὁ ἀγνός, ἄσπιλος, παντοδύναμος, πάνσοφος, δίκαιος, πανάγαθος. Δὲν εἶναι φῶς. Μὲ ἀγώνα, μὲ κάματο μετουσιώνει τὴ νύχτα μέσα στὰ σωθικά του καὶ τὴν κάνει φῶς. Ἄνηφορίζει ἀγκομαχώντας τὸν ἀνήφορο τῆς ἀρετῆς. Φωνάζει βοήθεια. Δὲ μᾶς σώζει. Ἐμεῖς τότε σώζομε. *Salvatores Dei!* Τί θὰ πεῖ τότε σώζομε; Σώζομε μέσα ἀπ' τὴν ἐφήμερη πῆλινη ὑπαρξή μας τὴν πνοή τὴν αἰώνια, μετουσιώνουμε τὴ σάρκα, τὸν ἀέρα, τὸ νερὸ καὶ τὰ κάνομε πνεύμα. Μέσα ἀπὸ τὴν ὕλη, στὸ ἐργαστήρι τοῦτο τοῦ κορμιοῦ μας, κατασκευάζομε πνεύμα, ἐλεφτερόνομε τὸ Θεό. Ἄλλο σκοπὸ δὲν ἔχῃ ἡ ζωὴ μας»⁹.

Καὶ σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἐπιστολές του (25-4-54) γράφει:

«Τρία τὰ μεγάλα θεολογικὰ στάδια πὺν πέρασα:

- Θεέ μου, ἐσὺ θὰ μὲ σώσης·

- Θεέ μου, ἐγὼ θὰ σὲ σώσω·

- Μαζὶ θὰ συνεργαστοῦμε μαζὶ θὰ σωθοῦμε, Θεέ μου»¹⁰.

Ὁ Θεός, ὅμως, τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι ὁ Θεὸς τῆς ἀποκαλυπτικῆς ἀλήθειας. Ὁ Παπαδιαμάντης γνώρισε τὸν Θεὸ ἀπὸ νηπτικούς πατέρας, τοὺς ὁποίους χαρακτηρίζαν ὡς κολυβάδες, τόσο στὸ Ἅγιον Ὅρος ὅσο καὶ στὴν Σκιαθό. Εἶναι Θεὸς ἀγάπης, πὺν συμπονεῖ τὸν ἄνθρωπο, πὺν τὸν ἀγαπᾷ, πὺν ἀγαπᾷ πὺν πολὺ τοὺς ἁμαρτωλοὺς πὺν συναισθάνονται τὴν πνευματικὴ τους φτώχεια. Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ σὲ ὄλο τὸ ἔργο του. Ὁ Θεός, ὅπως ἔλεγε ὁ ἅγιος Σιλουανός, εἶναι ταπείνωση καὶ πραότητα πὺν συγχωρεῖ τοὺς ἁμαρτωλοὺς.

Γράφοντας ὁ Παπαδιαμάντης γιὰ τὸ καθαρτήριο πῦρ τῆς «Παπικῆς Ρώμης» σχολιάζει:

«Ἡμεῖς Καθαρτήριον δὲν ἠξέυρομεν, πιστεύομεν ὅμως ὅτι ὁ Θεὸς ἐν τῷ ἀπίρῳ Αὐτοῦ ἐλέει πολλὰς πολλῶν ἁμαρτίας θὰ συγχωρήσῃ δεχόμενος τὰς μυστικὰς θυσίας καὶ τὰς ἐν αὐταῖς γινομένας εὐλαβῶς μνείας τῶν κεκοιμημένων. Περὶ Καθαρτηρίου δὲ καὶ ἄλλων τοιούτων δὲν πολυπραγμονοῦμεν. Οἱ Δυτικοὶ θεολόγοι εἶναι δεινοὶ εἰς τὸ νὰ περιγράψωσιν ἐπὶ τὸ φανταστικώτερον καὶ τὰς Κολάσεις καὶ τὰ Καθαρτήρια. Ἡμεῖς γνωρίζομεν μόνον ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν, ὅσοι ἠμάρτησαν ὡς ἄνθρωποι, εἶναι εἰς τὸ ἄπειρον ἔλεος τοῦ Θεοῦ»¹¹.

9. ΜΗΤΣΟΤΑΚΗ ΚΥΡ., Ὁ Καζαντζάκης μιλεῖ γιὰ Θεό, ἐκδ. Μίνωας, σελ. 97.

10. Ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 24.

11. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ ΑΛΕΞ., Ἄπαντα, ἐκδ. Δόμος, τόμ. Ε', σελ. 168.

Ἀκόμη, σέ ὅλα τὰ ἔργα του φαίνεται διάχυτη αὐτὴ ἡ εὐσπλαχνία τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Τὴν Χριστίνα, τὴν δασκάλα, πού ζοῦσε χωρὶς στεφάνι, τὴν βλέπει μὲ συμπάθεια, γι' αὐτὸ στὸ τέλος τοῦ διηγήματός του γράφει γι' αὐτήν: «Ἄλλ' Ἐκεῖνος, ὅστις ἀνέστη “ἔνεκα τῆς ταλαιπωρίας τῶν πτωχῶν καὶ τοῦ στεναγμοῦ τῶν πενήτων”, ὅστις ἐδέχθη τῆς ἁμαρτωλῆς τὰ μύρα καὶ τὰ δάκρυα καὶ τοῦ ληστοῦ τὸ Μνήσθητί μου, θὰ δεχθῆ καὶ αὐτῆς τῆς πτωχῆς τὴν μετάνοιαν, καὶ θὰ τῆς δώσῃ χώρον καὶ τόπον χλοερὸν, καὶ ἄνεσιν καὶ ἀναψυχὴν εἰς τὴν βασιλείαν Του τὴν αἰώνιαν»¹². Τὸν «μπάρμπα-Γιαννιὸ τὸν Ἔρωστα», πού πέθανε μπροστὰ στὴν πόρτα τῆς Πολυλογοῦς πού ἀγαποῦσε, καὶ σκεπάστηκε ἀπὸ τὸ χιόνι, τὸν ἀφήνει στὸ ἔλεος καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ. Γράφει: «Καὶ ὁ μπάρμπα-Γιαννιὸς ἄσπρισεν ὅλος, κ' ἐκοιμήθη ὑπὸ τὴν χιόνα, διὰ νὰ μὴ παρασταθῆ γυμνὸς καὶ τετραχηλισμένος, αὐτὸς καὶ ἡ ζωὴ του καὶ αἱ πράξεις του, ἐνώπιον τοῦ Κριτοῦ, τοῦ Παλαιοῦ Ἡμερῶν, τοῦ Τρισσαγίου»¹³. Τὴν Φραγκογιαννού, πού καταδικάστηκε ἀπὸ δύο ἄνδρες γιὰ τὸ ἔγκλημα πού ἔκανε καὶ στὴν προσπάθειά της νὰ ἀνεβῆ τὸν βράχο τοῦ ἁγίου Σώστη, πνίγηκε, γράφει: «Ἡ γραῖα Χαδούλα εὔρε τὸν θάνατον εἰς τὸ πέραμα τοῦ Ἁγίου Σώστη, εἰς τὸν λαϊμὸν τὸν ἐνώνοντα τὸν βράχον τοῦ ἐρημητηρίου μὲ τὴν ξηράν, εἰς τὸ ἦμισυ τοῦ δρόμου, μεταξὺ τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης»¹⁴.

3. Ἡ εὐσέβεια τοῦ Παπαδιαμάντη

Ἡ εὐσέβεια τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν ἔχει καμμία σχέση μὲ τὸν καλβινιστικὸ πουριτανισμό, δὲν διακρίνεται ἀπὸ κάποια πουριτανικὴ ἠθική, ἀλλὰ εἶναι ἡ εὐσέβεια τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ Προτεστάντες καὶ κυρίως οἱ Καλβινιστές, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸν ἀπόλυτο προορισμό, ἔφθασαν στὸ σημεῖο νὰ κάνουν λόγο γιὰ σεσωσμένους καὶ μὴ, ἀπὸ καθαρὰ ἐξωτερικὰ κριτήρια καί, βέβαια, ἡ σωτηρία ἐκδηλώνεται καὶ ἐξωτερικὰ, δηλαδή οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ ἔχουν ἐκδηλώσεις γιὰ τὴν ἀπόδειξη τῆς σωτηρίας. Τὰ πέντε σημεῖα, ὅπως διατυπώθηκαν ἀπὸ τοὺς Καλβινιστὰς στὴν συνάντηση τοῦ Dort τῆς Ὁλλανδίας τὸ 1618, ἴτοι «ἡ τέλεια ἀδυναμία ἢ ἡ τέλεια διαφθορά», «ἡ ἐκλογή τῶν σεσωσμένων ἀπὸ τὸν Θεό

12. Ἐνθ. ἄνωτ., τόμ. Γ', σελ. 137.

13. Ἐνθ. ἄνωτ., σελ. 110.

14. Ἐνθ. ἄνωτ., σελ. 520.

χωρίς όρους», «ή ειδική απολύτρωση ή η περιορισμένη εξιλέωση», πού γίνεται με τὸ ἀπολυτρωτικὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ, «ή ἀκατανίκητη χάρη» τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, πού ὀδηγεῖ τὸν ἐκλεγμένο ἀναπόφευκτα στὴν σωτηρία, «ή ἐμμογή τῶν ἀγίων»¹⁵, ἀφοῦ οἱ ἐκλεγμένοι εἶναι αἰώνια σεσωσμένοι καὶ δὲν ἔχουν δυνατότητα ἐπιλογῆς, δημιούργησαν ἕναν πουριτανικὸ Χριστιανισμὸ πού βασιζέται σὲ μιὰ ιδιότυπη ρατσιστικὴ νοοτροπία. Οἱ ἄνθρωποι χωρίζονται σὲ σεσωσμένους ἢ μὴ, ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἐξωτερικὰ κριτήρια, δηλαδή ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία στὸν κόσμο, τὴν κυριαρχία στὴν κοινωνία, καὶ τὴν ἀπόκτηση τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν.

Μέσα στὰ πλαίσια αὐτὰ πρέπει νὰ ἐξετάζουμε καὶ τὴν προτεσταντικὴ ἠθική, πού χωρίζει τοὺς ἀνθρώπους σὲ ἁμαρτωλοὺς καὶ ἁγίους, σὲ ἠθικοὺς καὶ ἀνῆθικοὺς, σὲ εὐσεβεῖς καὶ ἀσεβεῖς, με βάση ἐξωτερικὰ κριτήρια. Σὲ αὐτὸν τὸν πειρασμὸ ἔπεσε καὶ ὁ Καζαντζάκης, ὁ ὁποῖος στὸ ἔργο του Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται χωρίζει τοὺς Κληρικοὺς στὶς δύο αὐτὲς κατηγορίες, ἀφοῦ ὁ παπα-Φώτης εἶναι ἅγιος, ἐνῶ ὁ παπα-Γρηγόρης εἶναι ὁ φαταούλας, ὁ ἐκμεταλλευτὴς, καὶ ὅσο ἐξυψώνει ὑπερβολικὰ τὸν πρῶτο, τόσο ταπεινώνει ὑπερβολικὰ τὸν δεῦτερο. Δὲν μπορεῖ νὰ βρῆ καὶ ἄλλα στοιχεῖα στοὺς ἀνθρώπους πού περιγράφει.

Ἀντίθετα, ὁ Παπαδιαμάντης διακρίνεται ἀπὸ μιὰ εὐαισθησία, σὰν κι αὐτὴ πού ἔχουν οἱ ἐρημίτες μοναχοί. Ποιὸς δὲν ἔχει πλησιάσει τέτοιους ἐρημίτες καὶ δὲν ἔχει αἰσθανθῆ τὴν ἀρχοντικὴ τους ἀγάπη, πού σὲ θερμαίνουν με τὴν θαλαπωρή, με τὸν ἰλαρὸ λόγο; Ἀλλὰ καὶ ὅταν χρησιμοποιοῦν «σκληρὸ» λόγο, αὐτὸς ὁ λόγος εἶναι θεραπευτικὸς, ἀφοῦ προέρχεται ἀπὸ μιὰ εὐαίσθητη καρδιά. Ὁ ἀσκητὴς εἶναι «ἀνίκανος» νὰ κάνη κακὸ στοὺς ἄλλους.

Ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης ἔχει αἴσθηση τῆς ἀναξιότητός του, τῆς πνευματικῆς του πτωχείας, παρὰ τὴν μεγάλη πνευματικὴ ἀρχοντιά του. Στὸ τέλος τοῦ ἔργου του Ἁμαρτίας φαντάσματα γράφει: «Τ' ἀνωτέρω συνηρομολογήθησαν ἐκ παλαιῶν ἀτάκτων σημειώσεων τεθνεῶτος ἀτυχοῦς φίλου». Προφανῶς πρόκειται γιὰ σημειώσεις τοῦ ἰδίου τοῦ συγγραφέα, ἀλλὰ καὶ ἂν δὲν εἶναι δείχνει τὴν ἴδια νοοτροπία πού τὸν διακατεῖχε. Συνεχίζει:

«ὦ, φρίκη, καὶ πόνος ἀνεκκάλητος! Εἶδα, εἶδα τὸ παρελθόν μου με τοὺς ἰδίους μου ὀφθαλμοὺς, τὸ εἶδα ὡς μαῦρον φάντασμα. Ὅλιγον ἀκόμη καὶ ἡ καρδιά μου θὰ ἔπαυε νὰ πάλλη. Ἦισθάνθην βαθείαν συντριβὴν τὸ φάσμα τὸ ἴδιον μ' εὐσπλαγχίσθη, καὶ ταχέως ἔγινεν ἄφαντον.

15. SCHAEFFER FRANK: Ἁναζητώντας τὴν Ὁρθόδοξη Πίστη, στὸν αἰῶνα τῶν ψεύτικων Θρησκειῶν, ἐκδ. «Μακρυγιάννης», Κοζάνη 2000, σελ. 165 κ.ἐξ.

Ἔλαβα τὸ ἀγγεῖον μὲ τὸ ὕδωρ, καὶ κατῆλθον μὲ βήματα βραδέα, τύπτων τὰ στήθη, καὶ ψιθυρίζων. “Ἀμαρτίας νεότητός μου καὶ ἀγνοίας μου μὴ μνησθῆς, Κύριε...”»¹⁶.

Δὲν χωρίζει τοὺς ἀνθρώπους σὲ καλοὺς καὶ κακοὺς, σὲ εὐσεβεῖς καὶ ἀσεβεῖς, ἀλλὰ σὲ ὅλους βλέπει ὅτι εἶναι δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ. Κάθε ἄνθρωπος, παρὰ τὴν πώση του, διασώζει τὸ κάλλος τῆς δημιουργίας, παραμένει μέσα του τὸ κατ’ εἰκόνα ἔστω καὶ ἀμαυρωμένο, μαζί μὲ τοὺς δερμάτινους χιτώνας τῆς πώσεως. Καὶ πρέπει κανεὶς νὰ ἔχη εὐαισθησία καρδιακὴ γιὰ νὰ βλέπῃ τὴν ἐσωτερικὴ αὐτὴ δόξα μέσα στὴν κατὰ κόσμον ἀδοξία.

Στὴν *Ἐξοχικὴ λαμπρὴ* σκιαγραφεῖ ἀνάγλυφα τὸ πάθος τοῦ παπα-Κυριακού, ποὺ ἀναδύθηκε ἀπὸ τὸ πάθος τοῦ παπα-Θοδωροῦ, ἀλλὰ στὸ τέλος ὁ παπα-Κυριάκος μετανοεῖ¹⁷.

Ἡ Χριστίνα ἢ δασκάλια ἦταν ἀστεφάνωτη, ἀλλὰ εἶχε φθάσει σὲ βίωση μεγάλης αὐτομεμψίας, ἀφοῦ ἀκόμη *«καὶ τὰς καλὰς ἡμέρας δὲν εἶχε τόλμης πρόσωπον νὰ ὑπάγῃ κι αὐτὴ εἰς τὴν ἐκκλησίαν»* καὶ ὅταν πῆγαινε καθόταν μακριὰ ἀπὸ τὸν κόσμον. Μόνον στὸν Ἑσπερινὸ τῆς Ἀγάπης *«κρυφὰ καὶ δειλὰ εἰσεῖρπεν εἰς τὸν ναόν, διὰ ν’ ἀκούσῃ τὸ “Ἀναστάσεως ἡμέρα” μαζί μὲ τὶς δοῦλες καὶ τὶς παραμάννες»*¹⁸. Ἡ θρησκευτικὴ κοινότητα τὴν ἔχει ἀπορρίψει, ἀλλὰ αὐτὴ ὅμως δὲν τὴν ἀπέρριψε. Νοσταλγοῦσε τὴν συμμετοχὴ τῆς σὲ λατρευτικὰ συνάξεις καὶ συμμετεῖχε νοερὰ καὶ ἐξ ἀποστάσεως, διακριτικὰ.

Περιγράφει πολὺ παραστατικὰ ὁ Παπαδιαμάντης ὅλη τὴν αὐτομεμψία ποὺ κυριαρχοῦσε στὴν ψυχὴ τῆς. Ἐν τούτοις αὐτὴ ἢ ἴδια μεγάλωνε τὰ παιδιά ποὺ ἔκανε ὁ ἄντρας τῆς μὲ τὶς *«ἐρωμένες»* του. *«Ἡ ταλαίπωρος αὐτὴ μανθάνουσα, ἐπιπλήττουσα, διαμαρτυρομένη, ὑπομένουσα, ἐγκαρτεροῦσα, ἔπαιρνε τὰ νόθα τοῦ ἀστεφανώτου ἀνδρός τῆς εἰς τὸ σπίτι, τὰ ἐθέρμαινε εἰς τὴν ἀγκαλιάν τῆς, ἀνέπτυσσε μητρικὴν στοργήν, τὰ ἐπονοῦσε»*. Καὶ ὅταν τὰ παιδιά τρία ἢ τέσσερα πέθαναν ἕως ἐπὶ τὴν ἡλικίαν τῶν ἡ Χριστίνα ἢ δασκάλια πονοῦσε πολὺ. *«Κι αὐτὴ ἐπικραίνεται. Ἐγήρασκε καὶ ἄσπριζε. Κ’ ἔκλαιε τὰ νόθα τοῦ ἀνδρός τῆς ὡς νὰ ἦσαν γνήσια δικά τῆς»*. Καὶ ὅταν ὁ ἄντρας τῆς δὲν ἔλεγε νὰ τὴν στεφανωθῇ, *«αὐτὴ δὲν ἔλεγε πλέον τίποτε. Ὑπέφερεν ἐν σιωπῇ»*, παρὰ τὴν κατακραυγὴ τῆς κοινωνίας¹⁹.

Αὐτὸ τὸ ἴδιο περιστατικὸ τὸ βλέπουμε στὸν γάμο τοῦ Καραχμέτη.

16. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ ΑΛΕΞ., ἔνθ. ἄνωτ., σελ. 230.

17. Ἐνθ. ἄνωτ., τόμ. Β’, σελ. 130.

18. Ἐνθ. ἄνωτ., τόμ. Γ’, σελ. 137.

19. Ἐνθ. ἄνωτ., σελ. 136.

4. Ταπεινὸ μέλος τῆς Ἐκκλησίας

Ὁ Παπαδιαμάντης ἦταν ἓνα ταπεινὸ μέλος τῆς Ἐκκλησίας, αἰσθανόταν καὶ λειτουργοῦσε ὡς μέλος τῆς. Εἶχε συναίσθηση ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι Κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας, αὐτοῦ τὴν Γέννηση καὶ τὴν Ἀνάσταση ὑμνεῖ καὶ δοξάζει καὶ ὑπακούει ταπεινὰ στὶς ἀποφάσεις τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ ζωὴ τοῦ Παπαδιαμάντη ἦταν φιλοκαλική, πού σημαίνει ὅτι ἔβλεπε τὴν δόξα τῆς Ἐκκλησίας ὄχι στὴν ἐπίγεια κοινωνικὴ κατάφασή της, ἀλλὰ στὴν Χάρι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Τὴν αἰσθανόταν μέσα στὶς ἀγρυπνίες, μέσα στὴν θεία Εὐχαριστία, πού εἶναι τὸ κέντρο τῆς Ἐκκλησίας, στὶς ἀκολουθίες, στὰ τροπάρια τῆς. Συνελάμβανε τὸ πνεῦμα τῆς θείας λατρείας, πού εἶναι ἡ ταπείνωση, ἡ ἡσυχία, ἡ κένωση καὶ ἡ προσφορά.

Σ' ἓνα κείμενό του γράφει: «*Ἡ Ἐκκλησία ἐθριάμβευσε ἐν τῷ κόσμῳ ἄνευ τῆς ἐλαχίστης συνδρομῆς τῆς πολιτείας, τὸνναντίον μάλιστα καὶ διωκομένη καὶ κατατροχομένη πολλάκις ὑπὸ ταύτης*»²⁰.

Στὴν ἐποχὴ του ὁ Μακρραϊσμός ἀλλοίωσε τὴν ταυτότητα καὶ τὴν φυσιογνωμία τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Παπαδιαμάντης γράφει ἄρθρο γιὰ νὰ καυτηριάσῃ τὴν στάση τοῦ Μακράκη, ὁ ὁποῖος ἐμήνυσε δύο ἱερεῖς, οἱ ὁποῖοι ὑπενθύμισαν στὸν κόσμο ὅτι εἶναι μὲν ἐλεύθεροι νὰ ἀκούσουν τὸν Μακράκη, ἀλλὰ νὰ ξεύρουν ὅτι «*ἔχει ἀποκηρυχθῆ ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ὡς κακόδοξος καὶ ἀπειθής*». Καὶ στὴν συνέχεια γράφει:

«*Ὁ κ. Μακράκης εἶναι ἔκπτωτος δι' ὅλην τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Τὸ ἠξεύρει καὶ προσποιεῖται ὅτι τὸ ἀγνοεῖ... Ἡ καινοδοξία δὲν εἶναι ἐν χώρῳ καὶ χρόνῳ, δὲν ὀρμᾶται ἀποκλειστικῶς ἐξ Ἀμερικῆς ἢ ἐξ Ἀγγλίας· ἡ καινοδοξία εἶναι ἐν τῇ γνώμῃ καὶ ἐν τῇ φρενί... καὶ ὁ κ. Μακράκης, ὅστις περιέρχεται τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία ἐρμηνεύων κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ φαντασίαν τὰς Ἱερὰς Γραφάς, ἄνευ κύρους, ἄνευ ἀδείας καὶ ἐγκρίσεως ἐκκλησιαστικῆς... Τί τοῦ ψιθυρίζουν εἰς τὸ οὖς, τοῦ κ. Μακράκη, τὰ ἀρχοντικὰ δαιμόνια, τὰ πονηρότατα καὶ πεισμονέστατα τῶν δαιμονίων! Ποῖος Μητροπολίτης, ποία Σύνοδος δύναται ποτὲ ν' ἀναγνωρίσῃ τὸν κ. Μακράκην ὡς ὀρθόδοξον, ἐὰν οὗτος δὲν προσέλθῃ ἀπλῶς καὶ καθαρῶς, ἐν ταπεινώσει, ἄνευ σοφισμάτων καὶ ἄνευ ὑστεροβουλίας, ἐὰν δὲν προσπέσῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν νὰ εἴπῃ τὸ ἡμαρτον, ν' ἀποπτύσῃ τὸ τρισύνθετον καὶ πᾶσαν ἄλλην κακοδοξίαν, καὶ νὰ εἴπῃ ὅτι μετανοεῖ εἰλι-*

20. Ἔνθ. ἀνωτ., τόμ. Ε', σελ. 149.

κρινῶς; Ὡς ἴσος πρὸς ἴσην τολμᾶ νὰ διαπραγματεύηται πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, ἢ ἔτι θρασύτερον, ὡς θεραπαινίδα θέλει νὰ τὴν μεταχειρισθῆ ὁ ἀγχίστροφος διαλεκτικός, ὁ πολύπλαγκτος ἀγορητής, ἀξιῶν, ἵνα ἡ Ἐκκλησία αὐτὴ καὶ ὄχι ὁ Μακράκης ὁμολογήσῃ ὅτι ἔσφαλε νὰ τὸν ἀποκηρύξῃ! Οἷον ἐξαίσιον πτώμα! Οἷος κρημνός!»²¹.

Καὶ ὅταν οἱ Μακρακισταὶ ἀντέδρασαν ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ἀφοπλιστικός στὰ ἐπιχειρήματά του, πού δὲν εἶναι στοχαστικά, ἀλλὰ ἐκκλησιολογικά: «Τί μὲ προκαλεῖτε εἰς συζήτησιν περὶ τοῦ ἂν εἴσθε αἰρετικοὶ ἢ ὄχι; Ἡ Ἐκκλησία οἷς ἀπεκήρυξεν. Ἐπὶ δεδικασμένου συζήτησις δὲν δύναται νὰ γίνη»²².

5. Τὸ φιλοκαλικὸ ἦθος τοῦ Παπαδιαμάντη

Τὸ κυριότερο γνώρισμα τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖται ἡ ἀποψή του γιὰ τὸν Θεό, ἀλλὰ καὶ ἡ αἴσθησις μὲ τὴν ὁποία πλησίαζε τοὺς ἀνθρώπους, πού σαφῶς λέγεται ἡσυχαστική, φιλοκαλική, εἶναι ὅτι ὅλη του ἡ προσωπικότητα εἶναι λιβανισμένη, καὶ αὐτὸ τὸ ἄρωμα τοῦ ἀγιορείτικου λιβανιοῦ βγαίνει καὶ προχέεται ἀπὸ τὴν καρδιά του στὸ σῶμα, στὰ δάκτυλα, στὸ μολύβι καὶ στὰ γραπτά του. Τὰ κείμενά του εἶναι «λιβανάτα» ἀπὸ τὸ μοσχοθυμίαμα τῆς λατρείας, τῆς προσευχῆς. Ἔχει τὸ ἦθος τῆς λατρείας, τῆς ὑμνωδίας. Αὐτὴ ἡ λατρεία τὸν ἔκανε νὰ παραμείνῃ ὀρθόδοξος στὸ φρόνημα, στὸ ἦθος σὲ ὅλη του τὴν ζωὴ.

Σὲ πολλὰ κείμενά του φαίνεται καθαρὰ ὅτι συνεχῶς ἔψαλε τὰ «Τραγούδια τοῦ Θεοῦ». Εἶναι πολὺ χαριτωμένο τὸ κείμενό του «Τραγούδια τοῦ Θεοῦ», πού στὴν πραγματικότητα περιγράφει μίαν κοινωνία πού συναντιόταν στὸν Ναὸ τοῦ ἁγίου Ἐλισσαίου καὶ ἔπειτα στὰ σπίτια, μέσα στὰ ὁποῖα μεταφερόταν τὸ ἦθος τῆς λατρευτικῆς καὶ εὐχαριστιακῆς κοινότητας. Ὁ Παπαδιαμάντης ἔψελνε στὰ σπίτια πού ἔμπαινε ὥστε ἡ Μαρία τῆς Ρηνούλας νὰ πῆ:

«- Αὐτὰ δὲν εἶναι τροπάρια πού ψέλνετε κύριε.

- Ἀλλὰ τί εἶναι κορίτσι μου; ἠρώτησα.

- Αὐτὰ εἶναι σὰν γλυκὰ γλυκὰ τραγουδάκια»²³.

Καὶ αὐτὰ τὰ τραγουδάκια τοῦ Θεοῦ ἦταν τὸ τροπάριο τοῦ Κανόνος τοῦ Πάσχα «Ἀναστάσεως ἡμέρα λαμπρυνθῶμεν λαοί, Πάσχα Κυρίου Πάσχα».

21. Ἐνθ. ἀνωτ., τόμ. Ε΄, σελ. 163-164.

22. Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 165.

23. Ἐνθ. ἀνωτ., τόμ. Δ΄, σελ. 391.

Ἄλλὰ καὶ ἡ Ἀγγελικούλα τοῦ φίλου του Μπούκη τοῦ εἶπε: «Ἐσὺ μαπαμπ' Ἀλέξανδρε, ψέλνεις τὰ τραγούδια τοῦ Θεοῦ»²⁴.

Ἡ Ἀγγελικούλα, γράφει ὁ Παπαδιαμάντης, «μὲ ἤκουε νὰ ψάλλω συνεχῶς “Τραγούδια τοῦ Θεοῦ”, εἰς τὸν πενιχρὸν νυκτερινὸν ναῖσκον, ὅπου ἐσύχναζε τακτικὰ μὲ τὴν μητέρα της. Ἐκοιμᾶτο μὲς στὸ στασίδι, εἰς τὸν γυναικωνίτην, τὴν ὥρα τῶν ἀποστίχων, ἐξῆπνα μετὰ δύο ὥρας εἰς τὸν Πολυέλεον, κ' ἔκτοτε δὲν ἤθελε νὰ κοιμηθῆ πλέον. Ἦτο μία μετὰ τὰ μεσάνυχτα»²⁵.

Ἡ μικρὴ Ἀγγελικούλα ἔνδεκα ἐτῶν ἦταν ἄρρωστη βαρειά. Τὴν ἐπισκέφθη-κε ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ἐκεῖνη τοῦ εἶπε:

«Ἄ, μαπαμπ' Ἀλέξανδρε, ἐψέλλισεν ἀσθενῶς. Πότε θὰ μοῦ πῆς πάλι τὰ θεῖα ... τραγούδια;

- Ὅποτε θέλεις, Κούλα μου. Ἄμα γίνῃ ἀγρουπνία εἰς τὸν Ἅγιον Ἐλισσαῖον νὰ ἔλθῃς, νὰ σοῦ τὰ πῶ.

- Νὰ μοῦ τὰ πῆς. Μὰ θὰ τ' ἀκούσω;

- Ἄμα προσέχῃς, θὰ τ' ἀκούσης...

- Ὡχ!

Ἐστέναξεν, ἔκλεισε τὰ ὄμματα, καὶ δὲν μοῦ ὠμίλησε πλέον. Ἐφαίνετο ὅτι εἶχε πολὺ κουρασθῆ (ἔφεραν ἀσθενῶς τὴν ἰσχνὴν χεῖρα πρὸς τὸ οὖς ἐνῶ ἐψέλλιζε. Φαίνεται ὅτι εἶχε πάθει βαρυνηκοῖαν ἕνεκα τῆς νόσου). Τῆς ἔφεραν χρῆσιμα, ἔλαιον ἀπὸ τὴν κανδήλαν. Αὐτὴ ἀνέλαβε πρὸς στιγμὴν τὰς αἰσθήσεις της, κ' ἐψιθύρισε:

- Μοσχοβολᾶ ἡ ψυχὴ μου. Λάδι, γαλήνη, ἡρεμία. Θὰ πλέψω καλά»²⁶.

Ὁ Παπαδιαμάντης ζοῦσε τὴν Ἐκκλησία ὡς θεραπευτικὴ κοινότητα, καὶ ὄχι ὡς χῶρο ἐκφράσεως τῶν συναισθημάτων του, τὴν ζοῦσε μὲ τὶς ἀγρουπνίες, τὶς προσευχές, μὲ τὸν κόσμον γύρω του, πὺν κοιμόταν μέσα στὸν ναὸ σὰν νὰ βρισκόταν στὴν ἀγκαλιὰ τῆς μάνας τους, μὲ τὴν ψαλμωδία ἀκόμη καὶ στὰ σπίτια. Ὅλη αὐτὴ ἡ πνευματικὴ ἐκκλησιαστικὴ οἰκογένεια λειτουργεῖ θεραπευτικά, εὐχαριστιακά.

Ὁ Παπαδιαμάντης ἤθελε τὴν ἀπλότητα, τὴν ἡρεμία, τὴν ἡσυχία, τὴν ταπεινότητα. Ἦτσι ἔνωθε καὶ τὴν λατρεία. Γι' αὐτὸ γράφει στὸ κείμενό του μὲ ἐπιγραφὴ «φωνὴ αὔρας λεπτῆς»:

24. Ἦνθ. ἀνωτ., σελ. 391.

25. Ἦνθ. ἀνωτ., σελ. 391.

26. Ἦνθ. ἀνωτ., σελ. 393.

«Όλα ταῦτα εἶναι ὡς μηδέν ἐνώπιον τῆς θείας μεγαλειότητος, ὁ δὲ Θεὸς ἠὺδόκησε νὰ φανερωθῆ κ' ἐφανερώθῃ ὡς πρᾶος ταπεινὸς Ἰησοῦς. Τοῦτο προεσήμαινεν ἡ θεοφάνεια ἡ γενομένη εἰς τὸν Θεοσβίτην Ἥλιαν ἐπὶ τοῦ ὄρους Χωρήβ. Ὁ Θεὸς ἐφανερώθῃ εἰς τὸν Προφήτην ὄχι ἐν τῷ πνεύματι τῷ βιαίῳ, ὄχι ἐν τῷ συσσεισμῷ, ὄχι ἐν πυρὶ, ἀλλ' ἐν φωνῇ αὔρας λεπτῆς. Καὶ ἡ φωνὴ τῆς αὔρας τῆς λεπτῆς εἶναι ἡ φωνὴ τοῦ πρᾶου Ἰησοῦ, εἶναι ἡ φωνὴ τοῦ Εὐαγγελίου.

Διὰ τοῦτο, λέγει ὁ μελωδός, «Ἰησοῦ τῷ πρᾶῳ ψάλλομεν». Καὶ διὰ τοῦτο, θαρρούντως ἐπιφέρομεν ἡμεῖς, ὀφείλομεν νὰ ψάλλομεν ἐν Ἐκκλησίᾳ μὲ πραεῖας φωνάς, μὲ φωνὴν αὔρας λεπτῆς, καὶ ὄχι μὲ πολυφωνίας καὶ παραφωνίας, αἵτινες ὁμοιάζουν μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνέμου τὸ βίαιον καὶ μὲ τὸν συσσεισμόν, μέσω τῶν ὁποίων δὲν ἐφανερώθῃ ὁ Θεός.

“Ὁὐκ ἐν τῷ συσσεισμῷ, Κύριος ... οὐκ ἐν τῷ πυρὶ Κύριος· καὶ μετὰ τὸ πῦρ, φωνὴ αὔρας λεπτῆς· καὶ ἐκεῖ Κύριος”²⁷.

Τὸ ἦθος αὐτὸ τοῦ Παπαδιαμάντη ἦταν ἦθος φιλοκαλικό, ἀγιορειτικό. Τὸν ἔχει πληγώσει βαθεῖα τὸ Ἅγιον Ὄρος σὲ ὅλη του τὴν ζωὴ. Ζοῦσε μέσα στὴν Ἀθήνα καὶ γενικὰ στὸν κόσμον, ἀλλὰ ἀσπαζόταν τὸν Ἄθωνα, γιὰ τὴν ζωὴ ποὺ περικλείει. Γράφει σὲ ἓνα κείμενό του:

«Ἀπὸ τῶν νεωτέρων Ἀθηναίων, πόλεως ἀναγεννηθείσης διὰ τοῦ κηρύγματος τοῦ οὐρανοβάμονος Παύλου, πέμπτομεν μυστηριώδη ἀσπασμόν εἰς τὰς ὑπωρεῖας καὶ τὰς φάραγγας τοῦ μεγαλοπρεποῦς Ἄθω, μὲ τὰς δροσερὰς κρήνας, μὲ τὰς χλιετεῖς κυπαρίσσους, μὲ τὰ αἰώνια δάση τῶν καστανεῶν, μὲ τοὺς μινυρισμοὺς τῶν ἀπειραρίθμων ἀηδόνων, ὅπου Ἑλλην ψάλτης, ὁ Κουκουζέλης, ἄδων ἐκίνει τὰς αἴγας καὶ τοὺς ἄρνους, ὡς ὁ μυθολογούμενος Ὀρφεύς, ὅπου ἡ σκέπη τῆς Παναγίας ἐπισκιάζει ὡς ἄλλοτε ἐν τῇ βασιλευούσῃ τῶν πόλεων, ὅπου ζῆ καὶ θάλλει ἡ ἱερὰ παράδοσις τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ ὅπου ἔχει τὴν κοιτίδα μία ὑψηλὴ ποίησις, ἡ ποίησις ἡ χριστιανικὴ, ἣτις δὲν ἔπαυσε ποτὲ νὰ ἐμπνέη καὶ νὰ παρηγορῇ τοὺς θιασώτας αὐτῆς, ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ»²⁸.

6. Ἡ βιβλικὴ καὶ λειτουργικὴ γλῶσσα τοῦ Παπαδιαμάντη

Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἀγαποῦσε τὴν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας, συμμετεῖχε ἐνεργῶς σὲ αὐτὴν ψάλλοντας, ἀγρυπνοῦσε πολλὰς φορὲς στὸν ἅγιο

27. Ἐνθ. ἀνωτ., τόμ. Ε', σελ. 232-233.

28. Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 158.

Ἐλισσαῖο καὶ ἦταν ἐπόμενο νὰ ἐπηρεασθῆ ἡ γλῶσσα του ἀπὸ τὴν γλῶσσα τῆς λατρείας καὶ νὰ περάσουν στὰ κείμενά του διάφορες βιβλικές καὶ λατρευτικές ἐκφράσεις.

Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ὑπάρχει ἀνέκδοτη διδακτορική διατριβὴ τοῦ Ἀποστόλου Ζορμπᾶ μὲ τίτλο *Χωρία καὶ λέξεις τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ἐκκλησίας στὸ ἔργο τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη*.

Στὸν πρόλογο τῆς μελέτης ἐπισημαίνεται ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ ἀποκτᾶ ἐνδιαφέρον «πρῶτα ἐξ αἰτίας τῆς θελκτικῆς, κατὰ γενικὴ σχεδὸν ἀποδοχῆ, γλώσσας τοῦ Παπαδιαμάντη, ὕστερα τῆς ποιητικότητος τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας καί, τέλος, ἐξ αἰτίας τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ λογοτεχνικὴ παραγωγή τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ οἱ γλωσσικὲς ἐπιλογές του πραγματοποιοῦνται σὲ ἐποχὴ γλωσσικῶν συζητήσεων, πὺν ὁ ἀπόηχός του κάποτε φθάνει ὡς τὶς ἡμέρες μας»²⁹.

Στὴν εἰσαγωγή, μεταξὺ τῶν ἄλλων, παρατίθενται οἱ ἀπόψεις διαφόρων μελετητῶν τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη, κυρίως λογοτεχνῶν, γιὰ τὴν γλῶσσα πὺν χρησιμοποιεῖ. Ἀπὸ τοὺς πενήντα τέσσερις «ἀνθολογούμενους μελετητές», οἱ δώδεκα κάνουν λόγο «γιὰ ἐκκλησιαστικὴ καθαρῆουσα», «βυζαντινὴ» ἢ «βυζαντινίζουσα» γλῶσσα τοῦ Παπαδιαμάντη, «παπαδιαμαντικὴ» ἢ κάνουν λόγο «γιὰ ἐπίδραση ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα». Ἀπὸ αὐτοὺς «τρεῖς μιλοῦν γιὰ τὸν βιβλικὸ ἢ ἱερατικὸ χαρακτῆρα τῆς. Ἄλλοι μιλοῦν γιὰ τὸ κράμα τῆς γλώσσας του ὅπου ὑπάρχουν καὶ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα»³⁰. Ὁ κ. Ἀπόστολος Ζορμπᾶς, ὕστερα ἀπὸ διεξοδικὴ καὶ ἐξαντλητικὴ ἔρευνα στὰ ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη, ἐντόπισε πάμπολλες ἄμεσες ἢ ἔμμεσες γλωσσικὲς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή, τὴν Ὑμνογραφία, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ διάφορες λέξεις πὺν χρησιμοποιοῦνται στὴν Ἐκκλησία.

Ἐπίσης, στὴν εἰσαγωγή ἐπισημαίνονται οἱ λόγοι τῆς ἐπίδρασης τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας στὸν Παπαδιαμάντη, κυρίως ἀπὸ τὸ ὅτι ἦταν ἀπὸ μικρὸς συνδεδεμένος μὲ τὴν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας³¹. Στὰ δὲ συμπεράσματα τεκμηριώνεται ἡ ἄποψη τοῦ συγγραφέως ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης «γνώριζε πολὺ καλὰ τὴν Γραφὴ καὶ τὴν Ὑμνογραφία», καθὼς καὶ τὶς Ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας³².

29. ΖΟΡΜΠΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *Χωρία καὶ λέξεις τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ἐκκλησίας στὸ ἔργο τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη*, ἀνέκδοτο, Ἀθήνα 1991, σελ. 7.

30. Ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 30.

31. Ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 32 κ.ἐξ.

32. Ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 584.

Πάντως, τὸ γεγονός εἶναι ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης γεννήθηκε καὶ μεγάλωσε μέσα σὲ ἱερατικό περιβάλλον, ἀναπτύχθηκε γλωσσικά στὶς ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας, ζοῦσε μέσα σὲ αὐτὲς καὶ ἀντλοῦσε ἀνεπιτήδευτα καὶ φυσικά φράσεις καὶ εἰκόνες ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῆς λειτουργικῆς Ὁρθοδόξου Παραδόσεως. Ἄν πολλοὶ Νεοέλληνες ἔχουν ἐπηρεασθῆ γλωσσικά ἀπὸ τὴν γλώσσα τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας, πολὺ περισσότερο αὐτὸ ἔγινε μὲ τὸν Παπαδιαμάντη πού εἶχε ἰδιαίτερη εὐφυΐα, θαυμαστὴ παρατηρητικότητα καὶ γλωσσικὴ εὐαισθησία. Πάνω ἀπὸ ὅλα ἡ ἐπίδραση αὐτὴ δείχνει τὴν στενὴ σχέση του μὲ τὴν Ἐκκλησία καὶ ὅτι λειτουργοῦσε ὡς ταπεινὸ τέκνο τῆς, πού μιλοῦσε τὴν «μητρικὴ» του ἐκκλησιαστικὴ γλώσσα.

Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη ἐκφραζόταν ἀπὸ αὐτὸ πού χαρακτηρίζουμε Ρωμηοσύνη, αἰσθανόταν τὸν Θεὸ ὡς ἀγάπη, ὁ ἴδιος ἀγαποῦσε τοὺς ἄλλους, ἀκόμη καὶ τοὺς ἁμαρτωλοὺς, τοὺς ὁποίους σκέπαζε μὲ τὴν φιλανθρωπία του, ζοῦσε ταπεινὰ καὶ ἀπλὰ μὲ ἀπόλυτη πτωχεία. Ἡ ζωὴ του ἦταν σὰν ἓνα κερὶ πού λυώνει, σὰν ἓνα λιβάνι ἀγιορεϊτικο πού μοσχοβολᾷ τὸν κόσμο, σὰν τὸ λάδι τοῦ καντηλιοῦ πού καίγεται καὶ ἀφήνει μιὰ εὐωδιά. Εἶχε μιὰ γλύκα στὰ μάτια: «κι' ἀπὸ τὰ μάτια του ἔσταξε μιὰ γλύκα»³³. Ἔτσι καὶ ἔκλεισε τὴν ζωὴ του, ψάλλοντας «τὴν χεῖρα σου τὴν ἀψαμένην τὴν ἀκήρατον κορυφὴν τοῦ Δεσπότη», προσευχόμενος στὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο, τὸν πρόδρομο τῶν μοναχῶν. Ἡ μοσχοβολημένη ἀπὸ ἀγιορεϊτικο λιβάνι ὑπαρξή του, μοσχοβόλησε τὰ γραπτά του. Πέρασε στὰ κείμενά του, χωρὶς καμμιά ἰδιαίτερη προσήθεια, ὅλο τὸν κόσμο τῆς λατρείας καὶ τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως.

Ὁμολογῶ ὅτι κάθε φορὰ πού διαβάζω Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη λιβανίζομαι ἀπὸ τὸ ἀγιορεϊτικο θυμίαμα, μυρίζω τὸ ἀγιορεϊτικο ἀγιοκέρι καὶ χύνω δάκρυα προσευχῆς καὶ ἰκεσίας γιὰ τὸν μπάριμπα-Ἀλέξανδρο πού τώρα τραγουδάει «τὰ τραγούδια τοῦ Θεοῦ» μαζί μὲ τὴν Ἀγγελικούλα τοῦ φίλου του τοῦ Νικόλα Μπούκη, πού ἔγινε ἀγγελούδι τοῦ οὐρανοῦ. Καὶ τὰ τραγουδάει μὲ τὴν δύναμη καὶ ἐνέργεια τῆς νηφαλίου μέθης, αὐτὸς ὁ μεθύων ἀπὸ τὸ ἀγιορεϊτικο κρασί τῆς ἀγάπης τοῦ οὐρανοῦ πολιτεύματος.

33. Στάμ Στάμ, βλ. εἰς Ἑπαντα Παπαδιαμάντη, ἐκδ. Ἑταιρείας Ἑλληνικῶν Ἐκδόσεων, Ἀθήνα, τόμ. Γ', σελ. 43.